

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Ցարական Ռուսիկանության Դեպարտամենտի Հատուկ բաժնի 1905 թվականի թղթածրարը

«Նրա տունը միշտ բաց էր և մշտապես այցելու ժողովրդով լցված, որը գնում էր այնտեղ այնպես, ինչպես եկեղեցի են գնում աղոթքի»:

Քր. Միքայելյանի նահատակության առիթով ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի 1905թ. մարտի 13-ի վրացերեն թռուցիկից

Քրիստափոր Միքայելյանի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ ժամանակին լույս են տեսել բազմաթիվ հիշողություններ¹, նամակներ², իսկ վերջին տարիներին նաև՝ արխիվային փաստաթղթեր³: Բայց ներկայացվող վավերագրերի թղթածրարը ոչ միայն լրացնում, այլև նկատելիորեն ընդլայնում ու թարմացնում է ՀՅ Դաշնակցության հիմնադիրներից մեկի ու ամենաճանաչված առաջնորդի մասին առկա գիտելիքներն ու պատկերացումները: Պատճառն այն է, որ մենք գործ ունենք ցարական Ռուսիկանության Դեպարտամենտի կուտակած փաստաթղթերի լայն հենքի վրա հիմնված՝ ամփոփիչ, համահավաք ժողովածուի հետ:

Քրիստափոր Միքայելյանի նահատակությունից հետո՝ 1905 թվականի ընթացքում, Ռուսիկանության Դեպարտամենտի Հատուկ բաժնում հավաքվել ու ամփոփվել են 1890-ականներից ՀՅԴ առաջնորդի վերաբերյալ Կովկասի կառավարչապետի, Թիֆլիսի ու Բաքվի նահանգապատերի գրասենյակներում և ժանդարմական վարչություններում կուտակված ու հետագա տարիներին հարստացված նյութերը: Ստեղծվել է վավերագրերի մի հարուստ ժողովածու, որը բաղկացած է ցարական Ռուսաստանի զանազան պետական մարմինների կողմից ժամանակին Ռուսիկանության Դեպարտամենտի տրամադրության տակ դրված զեկուցագրերի ու թղթածրարների առանձին հատվածներից, և բազմաթիվ նորահայտ ու հետաքրքրական փաստաթղթերից: Այսինքն՝ սա ցարական Ռուսաստանի պետական մար-

* Այս կարևոր թղթածրարի հրապարակումը նվիրում ենք Քրիստափոր Միքայելյանի ծննդյան 150-ամյակին: Խմբ.: Ընդունվել է տպագրության 12.11.09.

1 Տե՛ս Քրիստափորի յիշատակին, Կ. Պոլիս, հրատ. Գ.Յ. Դաշնակցութեան, 1909:
2 Տե՛ս Քրիստափոր Միքայելեանի նամակները, հրատ. Գ.Յ. Դաշնակցութեան, Խմբ. Զրաչ Տասնապետեան, Պէրոս, 1993:
3 Տե՛ս Գևորգ Խուդինյան, Նորահայտ վավերագրեր ՀՅ Դաշնակցության հիմնադիրների (Քրիստափոր Միքայելյան, Սիմոն Չավարյան, Ռոստոմ) 1890-ական թվականների գործունեության մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիւ 1, էջ 15-26:

թիվ 3(28) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2009

վե՛ս համահայկական հանդես

միններում կուտակված հարուստ նյութերի համադրությունն ու ամփոփումն է՝ Վիտոշի լանջին ՀՅԴ առաջնորդի նահատակությունից անմիջապես հետո:

Նման ներքին հետաքննության կազմակերպումը վկայում էր իր կյանքին արդեն հրաժեշտ տված Քրիստափոր Միքայելյանի անձի ու գործի հանդեպ ցարական Օխրանայի էլ ավելի ուժեղացած հետաքրքրության մասին: Թեև ՀՅԴ առաջնորդը ֆիզիկապես այլևս չկար, սակայն նրանով շարունակում էր զբաղվել մի ողջ կայսրության պետական ապարատը, որովհետև Կովկասի մայրաքաղաք Թիֆլիսում և այլ բնակավայրերում ՀՅ Դաշնակցության կազմակերպած սգո արարողությունները մեծ հետաքրքրություն էին ստեղծում Քրիստափոր Միքայելյան մարդու և քաղաքական գործչի հանդեպ: Անհրաժեշտություն էր առաջացել պարզել, թե ո՞վ էր այն «Հայ Քրիստափոր Միքայելյանը», «Միքալիանը», կամ՝ «Միքայելյանը», որի թարմ հիշատակը խնկարկում է մի ողջ ժողովուրդ:

Ըստ այդմ՝ հրապարակվող թղթածրարը առանձնահատուկ է մի քանի առումով:

Առաջին, սա «հետմահու հետաքննություն» է, ինչը պայմանավորված է նրանով, որ Բուլղարիայում զոհված Քրիստափոր Միքայելյանի գործը շարունակվում էր նրա նահատակությունից հետո՝ ողջ Կովկասը ցնցող ՀՅ Դաշնակցության հեղափոխական պայքարի տեսքով:

Երկրորդ, սա ներքին հետաքննություն է, այսինքն՝ նախորդ տարիներին Ռուսիկանության Դեպարտամենտում քաղաքական գործերի քննությամբ զբաղվող հիմնական օղակի՝ 3-րդ բաժանմունքի միջոցով Քրիստափոր Միքայելյանի մասին կուտակված առավել կարևոր տեղեկությունների մատուցումն այդ չարագուշակ հաստատության Հատուկ բաժնին: Դրանց մի մասը համառոտ քաղվածքներ են՝ նախորդ շրջանում կատարված հետաքննություններից, մյուսները՝ ամբողջական փաստաթղթեր: Բնական է, որ այդ ամենին գումարվել են նաև վերջին պահին Թիֆլիսից ստացված թարմ տեղեկությունները՝ Քրիստափոր Միքայելյանի մահվան կապակցությամբ ՀՅԴ կազմակերպած սգո արարողությունների մասին:

Երրորդ, սա Ռուսիկանության Դեպարտամենտի կողմից հավաքած ու բազմիցս ստուգված թերևս ամենաճշգրիտ տեղեկությունների ամփոփումն է, քանզի Հատուկ բաժնի փաստաթղթերում շարադրվում էր այն ամենը, ինչին ի գորու էր տեղեկանալ միայն կայսրության բարձրագույն ղեկավարությունը:

Այսպիսով, մենք գործ ունենք իր բնույթով եզակի փաստաթղթերի ժողովածուի հետ, որը ԽՍՀՄ-ի գոյության շրջանում՝ 1967 թվականին Ռուսիկանության Դեպարտամենտի կենտրոնական մարմինների արխիվներն ամփոփող՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվում (ք. Մոսկվա) ֆոտոպատճենի է վերածել, այսինքն՝ լուսանկարել ու տեղափոխել է ժապավենի վրա ԽՍՀՄ Մինիստրների Սովետի Գլխավոր արխիվային վարչության միկրոֆոտոլաբորատորիայի աշխատակից Տարասկինան: Նույն շրջանում նշված արխիվից, այժմ՝ Ռուսաստանի Դաշնության պետական արխիվ, ֆոտոժապավենը տեղափոխվել է Երևան ու պահվել Հայաստանի ազգային արխիվի Հավաքածուների ֆոնդում, որն ամփոփում է նախկին ԽՍՀՄ-ի տարբեր քաղաքներից ստացված՝ Հայաստանին ու հայերին վերաբերող փաստաթղթերի ֆոտոպատճենները:

Տարիներ առաջ մենք ամբողջովին արտագրել ենք Մոսկվայից ստացված այդ ծավալուն և դժվարընթեռնելի ֆոտոպատճենը: Ներկա հրապարակումը պատրաստելու ընթացքում փորձելով ՀԱԱ Հավաքածուների ֆոնդից կրկին պատվիրել նույն ժապավենը՝ պարզեցինք, որ այն այլևս իր տեղում չէ: Հուսանք, որ կորուստը

Ժամանակավոր անփութության արդյունք է, բայց կարևորն այն է, որ այս եզակի ֆոտոժապավենի պարունակությունը փրկվել է մոռացությունից և հրապարակվում է իր ամբողջական տեսքով: Դա հնարավորություն կտա ո՛չ միայն օգտվել հրապարակվող փաստաթղթերում առկա կոնկրետ նյութերից, այլև Մոսկվայում գտնվող Ռուսաստանի Դաշնության պետական արխիվում հայտնաբերել ժապավենի թղթային բնօրինակը: Ավելին, նրանում նշվող Ոստիկանության Դեպարտամենտի կազմած գործերի կոնկրետ համարների միջոցով հնարավոր է գտնել նաև այն փաստաթղթերը, որոնց թվական տվյալները բերված են Հատուկ բաժնի այս ամփոփ թղթածրարում:

Սույն հրապարակման մեջ ներկայացվող՝ 34 թերթից բաղկացած ֆոտոպատճենում առկա փաստաթղթերի մեծագույն մասը տպագրվում է առաջին անգամ: Միայն առաջին երեք թերթերից ոչ մեծ մեջբերումներ են արվել մինչ օրս լույս տեսած ընդամենը մեկ աշխատության մեջ⁴:

Հասմիկ Ա. Համբարձումյան

Summary

IN THE FOOTSTEPS OF CHRISTAPOR MICHAELYAN

The file of 1905 of the Police Department’s Special Division

Hasmik A.Hambardzumyan

Թիվ 3 (28) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2009

ՎԵՄ համահայկական համերկ

4 Տե՛ս Գևորգ Խուրդինյան, ԴՅ Դաշնակցության բնական պատմություն, Եր., 2006, էջ 163, 177, 184, 198: Վերջում ցանկանում են շնորհակալություն հայտնել «Քրիստափոր Միքայելյան կյանքը. գործունեությունը, աշխարհայացքը» ատենախոսության գիտական ղեկավար, պատմական գիտությունների դոկտոր Գևորգ Խուրդինյանին, որի համառ պահանջով՝ ժամանակին կարողացա արտագրել ու թերևս նաև անհետացումից փրկել Ոստիկանության Դեպարտամենտի Հատուկ բաժնի այս ընդարձակ թղթածրարի ֆոտոպատճենը:

N 594

Հատուկ բաժին

ԳՈՐԾ

Ոստիկանության Դեպարտամենտի գործավարության

ՀԱՅ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԿՐՏԻՉԻ (ՆԻԿԻՏԻՆ) ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆՑԻ (ՄԻՔԱԼԻԱՆՑԻ) ՄԱՍԻՆ

Սկիզբ՝ 1898 թ.

Վերջ՝ 189_ թ.

Մտ. N 17887 Տեղեկանքը կազմելու ժամանակը «24» հոկտ. 1895 թ.	կովր. 8933 Տեղեկանք 3-րդ գործավարության	Գործ N 18__ թ.
Ազգանուն, անուն, հայրանուն	Միքայելյանց Քրիստափոր Սկրտիչի (Նիկիտին)	Գործեր, որոնց հիման վրա կազմված է տեղեկանք
Կոչումը և ծագումը	Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Ագուլիս գյուղի բնակիչ	
Գավառանքը	Հայ- Գրիգորյան	
Ծննդյան թիվը և տեղը		
Բնակության վայրը	ք. Թիֆլիս	
Գաստիարակության վայրը (միջնակարգ և բարձրագույն)	Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան Ուսուցչական ինստիտուտ	
Չբաղմունքները և ապրուստի միջոցները		
Գտնվում է ոստիկանության գաղտնի հսկողության տակ և սահմանափակված չէ՞ արդյոք բնակավայր ընտրելու իրավունքի մեջ		
Ընտանեկան դրությունը և ազգակցական կապերը	սպանվել է 1905 թ. մարտի 17-ին Կնյաժևոյում (Բուլղ.) պայթյունի արդյունքում	

**1890 թ., էջ 378
(Թեքք 2)**

Ոստիկանության Դեպարտամենտում գաղտնի որոնումների միջոցով ստացվել է ոստիկանության գաղտնի հսկողության տակ գտնվող ազնվականուհի Եվգենիա Կոստանտինովնա Լավրուսևիչի⁵ կողմից (ծնունդով՝ Բաբուշկինա) 1890 թ. ապրիլի 6-ին Թիֆլիսից գրված նամակն իր նախկին ամուսնուն՝ Միխայիլ Կոնդրատև Լավրուսևիչին⁶, որում, խոսելով հարմար զբաղմունք փնտրելու անհնարինության պատճառով Թիֆլիսից այլ քաղաք բնակության տեղափոխվելու իր մտադրության մասին, նա իմիջիայրոց հայտնել է հետևյալը. «Եվ գուտ իմ անձնական տեսանկյունով ևս ինձ համար իմաստ չունի այստեղ քարշ գալ. Քրիստափորը Ազուլիսում է և հավանաբար այնտեղ կմնա նաև հաջորդ ձմռանը»:

**1890 թ., էջ 607
(Թեքք 2)**

Հուլիսի 15-ին Եվգենիա Լավրուսևիչը հայտնում էր իր ամուսնուն. «Շաբաթ օրը՝ 7-ին, եկավ Քրիստափորը և տեղավորվեց Արշակի⁷ մոտ: Քրիստափորն աշնանը նորից մեկնում է Ազուլիս, – դրանով արդեն շատ բան է սաված»:

**1890 թ., էջ 647
(Թեքք 2)**

1890 թ. օգոստոսի 15-ին Լավրուսևիչը ամուսնուն գրել է հետևյալը.

«Քրիստափորի ընկերները գրեթե պարտավորեցրել են մնալ Թիֆլիսում, 5 Եվգենիա Կոստանտինովնա Լավրուսևիչ-Բաբուշկինան Սիբիր և ապա՝ Թիֆլիս արտոլված ռուս հեղափոխական նարոդնիկ էր: Նա 1889 թվականին սիրահարվում է Քրիստափոր Միքայելյանի, որից հետո իր ընկերոջ՝ Միխայիլ Լավրուսևիչի ընտանիքը չքայքայելու համար Քրիստափորը հեռանում է Թիֆլիսից՝ դառնալով ավագ ուսուցիչ Ազուլիսում: Ինչպես հետագայում վկայում էր Սիմոն Ջավարյանը, այդ ամենից հետո սիրահարված կինն ինքն է ապահարզան պահանջում ամուսնուց: Երբ 1890թ. հուլիսի սկզբին՝ 33-րդ հիմնադիր ժողովների նախօրեին, իր ընկերների պահանջով Քր. Միքայելյանը վերադառնում է Թիֆլիս, Եվգենիա Կոստանտինովնան արդեն պարտադրել էր իր ամուսնուն հեռանալ Կիև: Ավելի մանրամասն տես Սիմոն Ջավարյան, Մի դրուգ Քրիստափորի ընտանեկան կեանքից, «Քրիստափորի յիշատակին», Կ. Պոլիս, 1909, էջ 27:

6 Լավրուսևիչ Միխայիլ Կոնդրատի-ռուս հեղափոխական նարոդնիկ: Այդ շրջանում արդեն բնակվում էր Կիևում, իսկ 1893 թվականին Քր. Միքայելյանի խնդրանքով փորձում է 33-րդ հիմնադիր ժողովում ընդգրկվել Տուվայի գիմնագործարանից, որի համար ձերբակալվում է դառնալով հայկական դատի համար բանտարկված առաջին օտարազգին:

7 Արշակը – նույն ինքը՝ Արշակ Տեր-Գրիգորյան, հայ ազգային նարոդնիկ, 33-րդ հիմնադիր ժողովների մասնակից:

8 Սուսաննա Քանանովան (Քանանյան) Լազարյան ճեմարանի ռեկտոր Գևորգ Քանանյանի դուստրն էր, իսկ մոր կողմից՝ Թիֆլիսում բնակվող Ստեփան Դամբարյանի թոռը, որի ընդարձակ տանը բնակվում էր նրա փեսան, Դովհաննես Խատիսյանը՝ Կոստանդին և Ալեքսանդր Խատիսյանների հայրը:

9 Պրոֆեսոր Յուրի (Գեորգի) Դամբարյանը (1850-1926) Ստեփան Դամբարյանի որդին էր, այսինքն՝ Սուսաննա Քանանյանի քեռին: Նա ևս սերտ կապեր ուներ Քր. Միքայելյանի հետ: Դասավանդել է Մոսկվայի և Բրյուսելի համալսարաններում, իսկ 1906 թվականից Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի վարիչն էր:

բայց Ազուլիսի հասարակության առջև նա պարտականություններ ունի, որոնք անտեսել բացարձակապես չի ցանկանում: Սակայն նկատի ունենալով, որ այստեղ գործն ավելի լայն է ու ծավալուն (իսկ թե ինչ գործ է դա, ես կբացատրեմ քեզ մասնակով, որը կուղարկեմ Մեմֆրատովայի հետ, հիմա այդ մասին հարմար չէ գրելը), և նրան այստեղ ոչ ոք չի կարող փոխարինել, նա որոշել է մնալ այստեղ, բայց մտածում է մեկ-երկու ամսով գնալ Ազուլիս, որպեսզի այնտեղ ինչ-ինչ գործեր կարգավորի և հասցնի իր փոխարեն այլ մարդու նշանակել: Այստեղ այնպիսի լարված ժամանակներ են, որ յուրաքանչյուր օր կարող ենք սպասել ինչ-որ սարսափելի նորությունների և իրադարձությունների: Ամեն դեպքում դժվար թե կարելի է դեպքերի խաղաղ ընթացք սկսնկալել»:

**1890 թ., էջ 650
(Թեքք 2-3)**

Սուսաննա Քանանովան⁸ 1890 թ. օգոստոսի 24-ին Թիֆլիսից իր քեռուն՝ Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Յուրի Ստեփանով Գամբարովին⁹ հայտնում էր հետևյալը. «Միքայելյանը՝ Ազուլիսի դպրոցի տեսուչը, Թիֆլիսում միանգամայն հստակ կերպով ինձ ներկայացրեց այստեղի բոլոր խմբակցությունները, խոսեց դրանց մասին առանց որևէ խորհրդավորության, միանգամայն պարզ և հստակ՝ չվախենալով որևէ հետևանքից: Նրա կողմից գործի նկարագրումից հետո, ինձ մոտ էլ ավելի ցանկություն առաջացավ, որքան հնարավոր է շուտ ծանոթանալ գործի բո-

2009 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 3(28) թիվ

վեմ համահայկական հանդես

լոր մանրամասնությունների, նրա մասնակիցների և մասնակցուհիների հետ, ցանկացա նրանում հնարավորին չափ ջերմ մասնակցություն ունենալ: Արյունոտ տեսարանները, ամենուր տեղի ունեցող ապստամբությունները, խլրտումները, թույլ չէին տալիս ինձ գիշերները հանգիստ քնել: Այսքան բարի նպատակների համար գումարներն այնքան անհրաժեշտ են, որ յուրաքանչյուր ազատ կոպեկ ցանկանում ես այնտեղ հանձնել»:

**1889 թ., գ. 1061, մ. 2
մտ. 11015
(Թերթ 3-4)**

Արված հարցմանն ի պատասխան՝ Թիֆլիսի նահանգի ժանդարմական վարչության պետը 1890 թ. սեպտեմբերի 27-ի N 463 գրությամբ տեղեկացրեց, որ Անդրկովկասյան երկաթգծի վարչությունում ծառայող Եվգենիա Լավրուսևիչը խելացի կլինէ, հետևողական սոցիալիստ է, փայլուն կերպով տեղյակ է ընդհատակյա ազիտացիայի հնարքներին, և նրա ծանոթների մեղ շրջանակին են պատկանում. ոստիկանության հատուկ հսկողության տակ գտնվող Յակով Աֆանաս Դանկոն իր կնոջ՝ Մարիայի հետ, հեռագրավարուհի Մելանյա Գրաժդանիկինան և 1890 թ. ամռանը Ագուլիսից ժամանած Զրիստ. Միքայիանցը, որի հետ Լավրուսևիչը գտնվում է մտերմիկ կապի մեջ: Գեներալ-մայոր Յանկովսկու կարծիքով՝ Միքայիանցի գործելակերպը «բերում է նրա լիակատար քաղաքական անբարեհուսության մասին համոզմանը»: Նա Երևանի նահանգի, Նախիջևանի գավառի Ագուլիս գյուղի բնակիչ է, Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան ուսուցչական ինստիտուտի գիտությունների դասընթացն ավարտելուց հետո գնացել է Ռուսաստան՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար, վերադառնալով այնտեղից, Թիֆլիսում որոշ ժամանակ ապրել է առանց որոշակի զբաղմունքների, իսկ հետո ստանձնել է Ագուլիսի միակամ դպրոցի ավագ ուսուցչի պաշտոնը: 1890 թ. հունվարի վերջին կամ փետրվարի սկզբին նա Թիֆլիսից մեկնել է Ագուլիս՝ մտադրվելով

այնտեղ մնալ երկար ժամանակ:

Ամռանը վերադառնալով Ագուլիսից, նա սկզբում բնակվել է «Յուժնիե նոմերա» հյուրանոցին մոտ գտնվող թաղամասում, որտեղ ապրում էր Լավրուսևիչը, բայց քանի որ այդ ժամանակ վերջինիս նկատմամբ գաղտնի հսկողություն էր իրականացվում, նա, հավանաբար գուշանալով հայտնաբերվելուց, տեղափոխվել է այլ բնակարան՝ Նաբերեժնայա փողոցի Էմինովին պատկանող N 32 տուն, որը նույնպես երեք օրից լքել է, իսկ հետո հայտնի չէ որտեղ է ապրել, ընդ որում պարզվել է միայն, որ նա շատ հաճախ գալիս էր գիշերելու ժառանգական պատվավոր քաղաքացի Արշակ Իվանով Տեր-Գրիգորյանցի մոտ: Իրեն լավ ծանոթ Վարտանես Պապազյանցի միջնորդությամբ Միքայիանցը աշխատակցի տեղ ստացավ հայկական «Մշակ» թերթում: Լավրուսևիչի և Միքայիանցի այլ ծանոթների թվին են պատկանում. հրեուհի Ռաիսա Լեխտեը, Նինա Միխայլովա Մեմիբրատովան, Մարիա Բաբրաձեն, Նաչվարովան, Եվգենիա Կարպուխովան,- քաղաքական հանցագործ Նիկոլինի քույրը և ոմն Վասիևա, որը գեներալ-մայոր Յանկովսկու կարծիքով՝ «յոթանասունական թվականների սկզբին «նարողնիկների» խմբակցությանը պատկանող մութ անցյալով անճանալորություն է»: Այդ բոլոր անձինք՝ Լավրուսևիչի ղեկավարությամբ, քիմիա էին պարասպում մոտ ապագայում մանկաբարձական դասընթացներ ընդունվելու համար: 1890 թ. գարնանը նշված խմբակը հավաքվում էր Բուսաբանական այգում, իսկ հուլիսի վերջից՝ Տեր-Գրիգորյանցի մոտ, որն ապրում էր քաղաքի հեռավոր, խուլ մասում: Միքայիանցի գալուց հետո հավաքները տեղի էին ունենում մեկ նրա և Լավրուսևիչի ընդհանուր բնակարանում, մեկ էլ առաջվա մնան Տեր-Գրիգորյանցի մոտ: Այս կանպանիայի մեջ էր պատվում նաև Թիֆլիսում գաղտնի հսկողության տակ գտնվող Եգոր Չերենկովը, որը խմբում կրում էր «Ֆեյյա» մականունը¹⁰:

¹⁰ Այս բազմազգ նարողնիկական խմբակը տեղատվություն ապրող նարողնիկական շարժման բեկորներից էր: Իսկ ահա «Վարտանես Պապազյանցին» դժվար է միանշանակորեն կապել հայտնի գրողի անվան հետ, քանի որ քիչ անց նման անձնագրով Ռումինիայում գործում էր Ռոստոմը: Տես Գևորգ Խուդիբյան, Նորահայտ վավերագրեր 33 Դաշնակցության հիմնադիրների (Զրիստավոր Միքայելյան, Սիմոն Զավարյան, Ռոստոմ) 1890-ական թվականների գործունեության մասին, «Բանբեր Գայաստանի արխիվների», 2003, թիւ 1, էջ 25-26:

1890 թ., էջ 906

(Թերթ 4)

Վերոհիշյալ Մարիա Բաքրաձեն 1890 թ. նոյեմբերի 4-ին Փարիզից հաղորդել է Եվգենիա Լավրուսևիչին հետևյալը. «Քրիստափորի և Կ-ի գործունեության, ավելի ճիշտ՝ գործերի վիճակի մասին ընդհանրապես, որոնցում նրանք մասնակցություն են ունենում, ես այստեղ իմանում եմ այն նույն Ջաքոյից¹¹, որի մասին ես տեղեկացրել եմ, քանի որ հնարավոր չէ Թիֆլիսից ինչ-որ բան ստանալ: Հավանաբար չի կարելի գրել այդ մասին, ես դրանով միտքարկում եմ, որովհետև խնդրել էի Արշակին գրել: Ինձ հետաքրքրեց՝ ի՞նչ առարկա էր ուզում ուղարկել Քրիստափորը, թե՞ դրա մասին էլ գրել չի կարելի: Հարգանքներս հաղորդիր Ջավրիևային»:

1891 թ., գ. 180, մ. 1

1890 թ. – 922, 4-րդ գործ.

(Թերթ 4-5)

Վերոհիշյալ Արշակ Տերգրիգորյանը 1890 թ. նոյեմբերի 14-ին Թիֆլիսից Փարիզ՝ Մարիա Բաքրաձենին գրած նամակում տեղեկացնելով այն ոգևորության մասին, որով պատրաստվում են ժողովրդական ազատագրության գործին զավառում՝ Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգներում և, գանգատվելով հայկական շարժման թիֆլիսյան պարագլուխների անգործությունից, ի միջի այլոց գրում էր հետևյալը. «Երբեմն լինում են Քրիստափորի մոտ. նա Եվգենիա Լավրուսևիչի հետ ապրում է, այսպես ասած, երգ ու պարով, Եվգենիան նույնիսկ սկսել է սովորել հայերեն, հասկանալի է՝ ոչ թե գործի, այլ մարդու համար: Հիշեք իր իսկ բնակարանում նրա ճաշերը՝ հայրենասիրության, կոսմոպոլիտիզմի և այլ «իզմերի» մասին, գիտե՞ք ինչ, ես սիրում եմ, երբ մարդիկ ուղիղ են զգում և անում են այն, ինչն իրենք են զգում...»:

1890 թ., էջ 974

11 *Հավանաբար Մաքր, այսինքն Աղամիրզովը, որը հենց այդ ժամանակ Փարիզում էր:* [Կարծում ենք, որ փաստաթղթի տողատակում առկա այս բացատրության մեջ Ոստիկանության Դեպարտամենտի Զատուկ բաժինը սխալվել է. քանի որ Մարիա Բաքրաձեն ակնարկում էր ոչ թե հնչակյան Սարգիս Աղամիրզյանի, այլ դաշնակցական Զովինանես Ջաքարի Լոռու-Մելիքյանի մասին:]

12 Որև ազնվական տիկնոջ այս անկեղծ խոստովանության մեջ դժվար չէ նկատել Իվան Տուրգենևի «Նախօրեին» վեպի՝ բուլղար հեղափոխականին վրա սիրահարված հերոսուհու գաղափարների ազդեցությունը:

(Թերթ 5)

1890 թ. նոյեմբերի 24-ին Լավրուսևիչը Կիև՝ Նինա Սեմիբրատովային գրում էր հետևյալը. «Քրիստափորը այնպիսի հրաշալի մարդ է, որ հնարավոր չէ նրան չսիրել: Նա կենդանի գործի, աշխատանքի մարդ է, որոնք նրա հետ ինչ-որ մեկ ամբողջություն են կազմում, աշխատանք՝ հանուն գաղափարների – դա նրա միս ու արյունն է: Նա վերին աստիճանի գործուն մարդ է և սերը մարդկանց նկատմամբ ու նրանց համար աշխատելու ցանկությունը նրա մոտ գերիշխում են մնացած ամեն ինչի հանդեպ: Մեզ մոտ փնթփնթացող մարդիկ շատ կան, շատ են խոսողները, շատ են նաև զբաղվողները, բայց շատ քիչ են իսկապես եռանդուն աշխատողները. նա պատկանում է այդ վերջին փոքրամասնությանը: Ես չեմ տարվել նրանով: Քրիստափորի սերն ինձ համար շատ մեծ բան է, և ես չգիտեմ, թե ինչպե՞ս կապրելի առանց դրա: Բայց երկա՞ր է տևելու արդյոք այս երջանկությունը: Չէ՞ որ դու գիտես, թե ինչ ժամանակներ են հիմա. եթե ոչ այսօր, ապա վաղը նա կգնա աշխատանքների շրջապտույտի մեջ, մեծաթիվ գոհեր են լինելու, շատ կյանքեր են խորտակվելու, իսկ նա կդիմանա՞ արդյոք: Այդ մասին երազելն անգամ ավելորդ կարող է լինել ու քանի որ այլ ելք չկա, ապա հարկ է լինում հաշտվել այն մտքի հետ, որ ես էլ կզնամ նրա հետևից՝ ամեն տեղ, և ինձ հետ էլ կկատարվի այն, ինչը նրա հետ է լինելու: Բայց ի՞նչ կլինի, ինչո՞վ այս ամենը կվերջանա, ոչ ոք հաստատ ասել չի կարող: Մնում է միայն սպասել: Հասկացա՞ր դու ինձ արդյոք: Հաճախ գրիր¹²»:

1890 թ., էջ 975

(Թերթ 5)

Նույն ամսաթվով Եվգենիա Լավրուսևիչին, հետևյալը. «Մենք առաջվա պես ենք ապրում, նախկինի պես Քրիստափորը սակավ է տանը լինում, քանի որ շատ գործեր ունի, առաջվա պես օրե-

րով ժողովուրդը մեզ մոտ է հավաքվում»:

1890 թ., էջ 1013

(Թեքստ 5)

Նինա Մեմիբրատովան 1890 թ. դեկտեմբերի 1-ին գրում էր Եվգենիա Լավրոսևիչին. «Ես այնքան լավ հասկացա, թե ինչ ես դու գրում Քրիստափորի մասին. նույն տպավորությունն է թողնում նաև Սիխայիլը (այսինքն՝ Լավրոսևիչը), տեսնում ես, որ մարդն իր կյանքում շատ բան է տարել, բայց մինչև նույն ժամանակ այդ մարդը ոչ մի բանի առաջ կանգ չի առնի, պատրաստ է իրեն ամբողջովին նվիրել ուրիշներին: Իսկ մի՞թե շատ են նմանները: Մեկ, երկու և հաշիվը վերջացավ»:

1891 թ., էջ 108

(Թեքստ 6)

1891 թ. հունվարի 9-ին Եվգենիա Լավրոսևիչը գրում էր Մարիա Բաքրա-ձեին՝ Փարիզ. «Մենք առաջվա պես ենք ապրում: Քրիստափորը նույն կերպ զբաղված է առավոտից երեկո, իսկ եթե տանն էլ լինում է, ապա ժողովուրդն անդադար գալիս ու գնում է, շարունակաբար ինչ-որ բանակցություններ են տարվում: Արշակը նույնպես անընդհատ վագում է՝ առավոտից երեկո...»:

1891 թ., գ. 131, 3-րդ գործ.

1891 թ., էջ 286

(Թեքստ 6)

Գաղտնի որոնումների միջոցով Գեպարտամենտում ստացվել էր նամակ. «Արա-Գեղեցիկ՝ Ռուշուկից¹³, 1891 թ. փետրվարի 23-ին, հասցեագրված Եվգենիա Լավրոսևիչին՝ «Քրիստափորի համար» ստորագրությամբ, հետևյալ բովանդակությամբ. «Ժամանելով Ռուշուկ՝ մենք սկսեցինք հավաքել տեղեկություններ այստեղի հայերի մասին: Պարզվում է, որ նրանք բաժանվում են 3

խմբի, այսինքն՝ Մարսելցիների¹⁴, Չեյթունցիների¹⁵ և Չուռնաչխտների¹⁶: Առաջին երկու կուսակցությունները նախկինում իրենցից բավականին զգալի ուժ էին ներկայացնում և մեծ գումարներ էին կլանում: Բայց ներկայումս Չուռնաչխտների գործողությունների ուժեղացման հետևանքով նրանք կորցրել են իրենց նշանակությունը: Իսկ այստեղ մնալը նպատակ ուներ նաև ամրապնդել միությունը Ժնևցիների հետ, որի հետևանքով ես նրանց հայտնեցի պայմանները, բայց պարզվեց, որ նրանք դրանք չեն ստացել: Այժմ մնում է միայն գնալ այնտեղ և ամձամբ վերջացնել այս հարցը: Ես վստահ եմ, որ դա հաջողությամբ կպսակվի և ամեն ինչ լավ կլինի: Այնուհետև մենք կզբաղվենք տեղացի գաղթականների մեջ մեր տպագիր ստեղծագործությունների տարածումով, և վերջապես՝ այն կարևոր հարցով, որը քեզ և ինձ է հայտնի: Այժմ մնում է միայն քեզնից ստանալ քրդական քոլոզներ: Չ-ն¹⁷ ուզում է միանալ ձեր կուսակցությանը, բայց դուք նրան մի ընդունեք, քանի որ հակառակ դեպքում ձեր գործիչներից շատերը կիրաժարվեն ձեր կուսակցությանը մասնակցելուց: Գլխավորն այն է, որ նա ոչինչ չպետք է իմանա ինձ և քեզ հայտնի հարցի մասին»:

Այս ամենը ի նկատի ունենալով՝ Ոստիկանության Գեպարտամենտը 1891 թ. մարտի 19-ին N 1241-286-ով խնդրում էր Թիֆլիսի Նահանգային ժանդարմական վարչության պետին հատուկ ուշադրություն դարձնել Միքայիլանցի գործունեությանը և հարաբերություններին:

1891 թ., գ. 180, մ. 2, 4-րդ գործ.

1891 թ., էջ 321

(Թեքստ 6-7)

1891 թ. մարտի 15-ին Թիֆլիսից Քրիստափոր Միքայելյանը Դարասու

¹³ Ռուշուկից «Արա Գեղեցիկ» ծածկանունով Քր. Միքայելյանին ուղարկված նամակի հեղինակը Յովի. Լոռու-Մելիքյանն էր՝ 33 Դաշնակցության հիմնադիր սերնդի նշանավոր դեմքերից մեկը:

¹⁴ «Մարսելցիները» Մարսելում հրատարակվող «Արմենիա» թերթի գաղափարակիրներ-Արմենականներն էին:

¹⁵ «Չեյթունցիները» Կովկասում ու մանավանդ՝ Բալկաններում իր առանձին կազմակերպությունը հիմնած և դրանի աննպատակ ժողովարարությամբ զբաղվող գեյթունցի Զարություն Զաքրյանի կողմնակիցներն էին:

¹⁶ «Չուռնաչխտներ» կամ ուղղակի՝ «Չուռնաչիներ» անունով բնորոշում էին Զնեյակյաններին:

¹⁷ Չ-ն գեյթունցի Զարություն Զաքրյանն է: Իսկ «քրդական քոլոզները» պայմանական արտահայտություն է, որի բովանդակությունը հնարավոր չեղավ ճշտել:

Բազարի հայկական դպրոցների ավագ ուսուցիչ Ջախար Ումիկովին¹⁸ է ուղարկել նամակ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ձեր հավաքած մարդկանց պահեք պատրաստ վիճակում և զինեք նրանց ինչպես հարկն է, իսկ ճանապարհելու ժամանակի մասին հաղորդեք անմիջապես: Ներկայումս հրացանների մեծ պակաս ենք զգում: Այստեղ՝ սահմաններին մոտ գտնվող քաղաքներում, աշխատել են հեռացնել ոստիկանությունում ծառայող բոլոր հայերին: Երևում է մեզ կասկածում են և սկսում են հետապնդել, բայց առայժմ մեզ ոչինչ չեն կարող անել: Ժողովուրդը, տեսնելով նման արարքները, բացում է իր աչքերը և թուրքերից անկախ, ավելի ու ավելի է տրամադարվում իր բշնամիների դեմ: Էրզրումից մենք ստանում ենք հաճելի նորություններ. հաղորդում են, որ այնտեղ գործերը շատ լավ են ընթանում: Առկա են երկու զինապահեստներ և շուտով Մուշ կմեկնեն երեք հրաշալի ուժեր: Կովել ցանկացողները շատ են... Շուտով Կ-ն¹⁹ ձեր կողմերում կլինի. նրան կարող եք լիովին վստահել»:

Սույն նամակի պատճենը ուղարկվել է Կովկասի Քաղաքացիական մասի կառավարչին՝ Ներքին գործերի նախարարի տեղակալի, Ոստիկանության պետի 1891 թ. մարտի 28-ի N 713 նամակով և լրացումով, որ ի նկատի ունենալով Միքայիանցի ազիտատորական գործունեությունը, կարծում ենք, հարկ է նրան արտրել Կովկասից:

**մտ. 2918
(Թերթ 7)**

Թիֆլիսի Նահանգային ժանդարմական վարչության պետը 1891 թ. մայիսի 3-ին N 343-ով տեղեկացրել է, որ գեներալ-ադյուտանտ Շերեմետևի կարգադրությամբ Միքայիանցի և նրա բնակակցուհի Եվգենիա Լավրուսևիչի մոտ ապրիլի 16-ին խուզարկություն է կատարվել, ընդ որում, բացի ըստ երևույթին՝ քաղաքականապես անբարեեղյու տարրերի պատկերող մի քանի ֆոտոնկարներից,

¹⁸ Ջաքար Ումիկովը (Ումիկյանը) Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցությանը հարած՝ հայ ազատամարտի հին գործիչներից մեկն էր:

¹⁹ Կ-ն այդ օրերին Հարավային Ռուսաստանի քաղաքներով շրջող Կոստանդին Խատիսյանն է ՀՀ Դաշնակցության հիմնադիր սերնդի վառ ներկայացուցիչներից մեկը: Հետագայում գործել է Բաքվում մնալով ՀՀԴ համակիրը:

դատապարտելի ոչինչ չի հայտնաբերվել: Միքայիանցը ժամանակավորապես կալանվել է Մետեխի բանտում, որից հետո արտրվել է Նովոչերկասկ՝ մեկ տարվա ընթացքում Կովկաս վերադառնալու արգելքով: Նրա հետ միասին մեկնել է նաև Եվգենիա Լավրուսևիչը:

**մտ. 3129
(Թերթ 7)**

Դոնի Մարգային ժանդարմական վարչության պետը 1891 թ. մայիսի 14-ին N 412-ով Դեպարտամենտին հաղորդել է, որ Քրիստափոր Սկրտիչի Միքայիանցը մայիսի 6-ին ժամանել է Նովոչերկասկ՝ Թիֆլիսի ոստիկանապետի տված տեղափոխման վկայականով, և որ նրա նկատմամբ սահմանված է զաղտնի հսկողություն:

**1891 թ., գ. 131
1891 թ., էջ 622
(Թերթ 7-8)**

Եվգենիա Լավրուսևիչը Նովոչերկասկից՝ Թիֆլիս, բուժակուհի Եկատերինա Դավիդսոնին 1891 թ. հունիսի 17-ի նամակում դժգոհել է իր և Միքայիանցի հանդեպ Նովոչերկասկի Ոստիկանապետի կողմից գործադրվող ճնշումներից, ինչը ի նկատի ունենալով Դեպարտամենտը 1891 թ. հուլիսի 3-ին N 2912-622-ով խնդրել է Դոնի Մարգային ժանդարմական վարչության պետին հաղորդել տեղեկություններ Նովոչերկասկում Միքայիանցի զբաղմունքների և կապերի մասին:

**մտ. 7783
(Թերթ 8)**

Գնդապետ Ստրախովը 1891 թ. հուլիսի 10-ի N 623-ով տեղեկացրել է, որ Միքայիանցը ցանկություն է արտահայտել ապրելու Քիշինևում, որի հետևանքով հունիսի 25-ին Նովոչերկասկի Ոստիկանապետի կողմից նրան տրվել է անարգել Քիշինև տեղափոխվելու վկայական, և այդ մասին հաղորդվել է Քիշինևի ոստիկանապետին:

թիվ 3(28) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2009

ԿԵՄ համահայկական համերկ

**գ. 510, մ. 1
(Թերթ 8)**

Կովկասում հայ ազգային շարժման ուժեղացման մասին տարբեր աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների հիման վրա Ոստիկանության Դեպարտամենտը 1892 թ. հոկտեմբերի 14-ին N 5179-ով առաջարկել է Թիֆլիսի Նահանգային ժանդարմական վարչության պետին սահմանել ամենամարակրկիտ գաղտնի հսկողություն՝ առավել հայտնի ազիտատորների, այդ թվում և Միքայիլանցի նկատմամբ՝ նրանց հետաքննության մեջ ներգրավելու համար բավարար տվյալներ հայտնաբերելու նպատակով:

**մտ. 6568
(Թերթ 8)**

Գեներալ-մայոր Յանկովսկին 1893 թ. մայիսի 25-ի N 433-ով հաղորդում է, որ առկա տեղեկությունների հիման վրա նա հանգել է այն համոզմանը, որ գինեվաճառ Արշակ Տեր-Գրիգորիանցը, Աբրահամ Դոստակովը²⁰, Գավրիիլ (Գաբո) Միրզոբ, բժիշկ Իվան Լոռիս-Մելիքովը, Քրիստափոր Միքայելյանցը, Հակոբ Դեվոսիանը, Վագարտան (Վարդան-Հ. Հ.) Մաթևոսյանցը և Ստեփան Լիսիցիանը²¹ կազմում են թուրքահայերի կարիքների համար անհրաժեշտ գումարների հավաքման հարցում գործուն մասնակցություն ունեցող անձանց խմբակ: Նախկինում նրանց հավաքները տեղի էին ունենում տարբեր մասնավոր բնակարաններում, վերջին ժամանակներում նրանք իրենց հավաքները տեղափոխել են Բարոնսկայա փողոցի Սահակովի տանը գտնվող Հայկական գրքերի տարածման ընկերության²² շենք և Ար-

շակ Տեր-Գրիգորյանցի գինու մառան: Այդ խմբակի վրա, այսպես ասած՝ գերագույն ղեկավարությունն իրենց վրա են վերցրել Թիֆլիսի Դումայի անդամ Իգմայովը՝ Քաղաքային վարչության փաստորեն մշտական անդամը և Աբգար Իոննիսիանին²³, ինչպես նաև Թիֆլիս նահանգի պետական գույքի կառավարիչ Խատիսովը. այս երեք դեմքերը, կարելի է ասել, իրենցից ներկայացնում են ամենալուրջ ուժը, քանի որ հայ հասարակության մեջ մեծ ազդեցություն և հայկական թերթերի աշխատակիցների թվում՝ հավատարիմ մարդիկ ունեն:

/Մտորագրություն/

**95 թ., մտ. 18406, էջ 1073, 1722 և 1986-92 թ., մտ. 14671, գ. 510, մաս 4
(Թերթ 9-12)**

Պատճեն

*Ներքին գործերի մինիստրություն
Ոստիկանության Դեպարտամենտը
Ըստ « 3-րդ » գործավարության
« 9 » նյութերի, 1895թ.
N 234*

Ընթացիկ տարվա մայիսին Ոստիկանության Դեպարտամենտում ստացվել են գործակալական ցուցումներ, որ Թավրիզում գտնվող հայ ազիտատորները Թիֆլիսի «Կովկաս» հայկական թերթի խմբագրության հաշվապահ Իոսիֆ Ավետով Կիրակոսովի միջոցով հարաբերություններ են պահպանում ոմն «Քրիստափորի» հետ, որին են հանձնարարել զինագործական արհեստանոցի համար լավ պատրաստված հրահանգիչների փնտրությունը, այն հաշվարկով, որ հուլիսին նրանք արդեն Թավրիզում լինեն և բաշխվեն ըստ տեղերի: Ընդհանրապես

20 Աբրահամ Դոստակովը Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության առաջին Կենտրոնի անդամ Աբրահամ Դաստակյանն է:

21 Ստեփան Լիսիցյանը (1865-1947) այլ գիտնականների հետ միասին մասնակցել է նորաստեղծ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության աշխատանքներին: 1907-ին Լ. Շանթի ու Յ. Թումանյանի հետ հրապարակել է «Լուսաբեր» մայրենի լեզվի դասագիրքը, 1928-ից՝ Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի վարիչ:

22 Ցարական Օխրանայի կողմից «Հայկական գրքերի տարածման ընկերություն» կոչվող կազմակերպության իսկական անվանումն էր «Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերություն», որը 1891թ. ապրիլից անցել էր նորաստեղծ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության հակակշռի տակ. նախագահ՝ Ալ. Քալանթար, քարտուղար՝ Հակոբ Քոչարյան:

23 Աբգար Իոննիսիանի (Աբգար Յովհաննիսյան), 1849-1904, - Թիֆլիսում հրատարակվող «Փորձի» և ապա՝ «Արձագանքի» խմբագիր, հրապարակախոս, թատերական գործիչ: Այնուհետ է, որ Ստ. Լիսիցյանին ու Աբգար Յովհաննիսյանին և այլոց համախմբելու միջոցով Քր. Միքայելյանն ու նրա ընկերները ստեղծել էին որոշակի շրջանակ դրամական միջոցներ հայթայթելու համար:

«Քրիստափորի» կապերի բնույթը Պարսկաստանի իր համախոհների հետ ցույց է տալիս նրա հայկական շարժման լուրջ գործիչ լինելը, որը Պարսկաստան է ուղարկում դրամի բավական մեծ գումարներ: Այս առիթով կատարված հարցմանն ի պատասխան Կովկասի Քաղաքացիական մասի կառավարչի գրասենյակը Դեպարտամենտ է ուղարկել Թիֆլիսի նահանգապետի ս/թ օգոստոսի 30-ի N 869 կարծիքը, որից հետևում է, որ Իոսիֆ Ավետով Կիրակոսովը մոտ է հետևյալ անձանց. Նիկոլայ Մատինյանի՝ ծառայող ֆրանսիական հյուպատոսարանում, Ստեփան Քանանյանցի՝ Թիֆլիսի երեքդասյա Արհեստավորական ուսումնարանի աշակերտ, Բաբու մեկնած Հովհաննես Բարխուդարյանցի, դրամափոխ Ալեքսանդր Ստեպանովի և պատրաստի հագուստեղենի առևտրական Մարգար Մովսեսյանցի հետ: Նահանգապետի տեղեկացմամբ՝ բոլոր այս դեմքերը սերտ ընկերության մեջ են ինչպես իրար հետ, այնպես էլ «Մշակ» հայկական թերթի խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարի, նույն թերթի աշխատակից Խաչատուր Մալումյանի²⁴ և Դուկասյանի հետ, որն աշխատում է Էնֆիաջյանցի ծխախոտի գործարանում, ընդ որում՝ հաճախ հավաքվում են «Մշակի» խմբագրությունում՝ տարբեր խորհրդակցությունների համար:

Դրանից հետո Ոստիկանության Դեպարտամենտի 4-րդ գործավարությունում գաղտնի գործակալների միջոցով Բաքվից ստացվել է 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ի անստորագիր նամակը՝ հասցեագրված Կիրակոսովին՝ «Քրիստափորի» համար, հետևյալ բովանդակությամբ. «Նախորդ նամակին պատասխան չունեն: Պապիկը²⁵ գրում է, որ

Պետոն շուտով պետք է գա մեզ մոտ, բացի դրանից, մենք լսել ենք, որ դուք էլ եք ստացել նամակ այդ վայրերից, որի պատճենը ցանկանում եք ուղարկել մեզ: Պապիկը դժգոհում է, որ իբր թե դուք մուռացել եք նրա մասին, որ արդյունքում նրան այնտեղ չեն ուզում ճանաչել որպես առաջնորդ: Մի՞թե իրականում դա այդպես է: Որքան ես հիշում եմ, դուք նրան ուղարկեցիք բավականին կարևոր հանձնարարությամբ:

Շուշիի ապրանքներից ստացանք 60 հատ: Ինչ վերաբերում է մնացած ապրանքի ուղարկմանը, ապա մենք դժվարանում ենք, քանի որ գտնում ենք, որ ամեն մի ապրանքի ուղարկման համար երեք ռուբլու վճարը թանկ է: Պետք է անհպաղ և ինչքան հնարավոր է շուտ զբաղվել ապրանքի անցկացման նոր ուղղության ընտրությամբ, քանզի դժվարություններ և անհարմարություններ են հանդիպում: Լուր է տարածվել Պետոյի²⁶ ժամանան մասին: Մենք ենթադրեցինք, որ Իշխանի գալը կձգձգվի, ուստի 500 ռուբլի դրամը դեռևս չենք փոխանցել: Գրեք՝ շու՞տ փոխանցե՞ք դրամը, թե՞ ոչ: Ի՞նչ նորություններ ունեք ընդհանրապես, հատկապես՝ Քոթորից և Արիստակեսից: Ի՞նչ ձերբակալություններ են տեղի ունեցել ձեզ մոտ և այլ վայրերում, և որո՞նք են ձերբակալությունների պատճառները: Որտե՞ղ է հիմա Աշոտը: Գրեք հետևյալ հասցեով. Բաբու, Մամսոն Հովակիմյանցին, Արթուր Շուրբերտի գրասենյակ, Հովակիմյանց բառը երկու անգամ կրկնագծեք»:

Հիշյալ նամակի վերաբերյալ, անցած սեպտեմբերի 29-ի N 7937-1722-ով լիակատար վստահությամբ հայտնվել է Բաքվի Նահանգային ժանդարմական վարչության պետին՝ խնդրելով միջոց-

24 Խաչատուր Մալումյան (Է.Ակունի), (1863-1915) ՅՅԴ հիմնադիր ժողովների շրջանում Գր. Արծրունու անպաշտոն ներկայացուցիչն էր համարվում Յայ Յեղափոխականների Դաշնակցության մեջ: Յետագայում Քր. Միթայեյանի անմիջական ազդեցությամբ, ամենացորե կերպով նվիրվեց կուսակցությանը: 1898-ից դարձավ «Դրոշակի» աշխատակիցը, Եվրոպայում քարոզչություն ծավալեց Յայկական հարցի օգտին: Սահմանադրությունից հետո հաստատվեց Կ. Պոլսում, ՅՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի անդամ էր և Սեծ եղեռնի գոհերից մեկը դարձավ:

25 «Պապիկը» Պարսկաստան ուղարկված հին գործիչներից էր, որի անձը չհաջողվեց ճշտել: Հնարավոր է Տիգրան Ստեփանյանն է, Քրիստափորի բնորոշմամբ՝ «մալինկի գեներալը», որին չէին ցանկանում ընդունել իբրև ղեկավար Թավրիզի դաշնակցականները: Տես Ռ. Սեւեան, ՅՅԴ առաջին գործիչներն ու հերոսները, «Յայրենիք» Բոստոն, 1937, N 10, էջ 126:

26 Պետոն դրամի հայթայթման համար Բաբու անցած Ալեքսանդր Պետրոսյանն է ՅՅԴ առաջին գործիչը Վան-Վասպուրականում: Վերջինիս անվան հիշատակմանը հաջորդող՝ «Իշխանը» Յովսեփ Արղությանն է (խանասորի Իշխան), «Քոթորն» ու «Արիստակեսը» Ռոստոմն ու նրա եղբայրն են, իսկ «Աշոտը» երգրունցի Արամ Արամյանն է (Արշավիր Յովասափյան):

ներ ձեռք առնել նամակի հեղինակին գաղտնի կերպով պարզելու համար: Թիֆլիսի Նահանգային ժանդարմական վարչության պետին ևս, նույն ամսաթվի N7938-1722-ով առաջարկվել է Կիրակոստվին հետևելու միջոցով պարզել «Քրիստափորի» անձը:

Անցած հոկտեմբերի 22-ին Գեպարտամենտում ստացվել է գնդապետ Ֆոն-Ֆրանկի հեռագիրը հետևյալ բովանդակությամբ. «Թիֆլիսում և Բաքվում N 7937-ով նշված անձանց մոտ պահնորդության կարգի համաձայն իրականացված խուզարկության արդյունքում ստացվել են տեղեկությունների փաստացի հաստատումները: 19-ի և 20-ի 6 միաժամանակյա խուզարկությունները տվել են մեծ քանակությամբ նյութեր և ցուցումներ: Գանձապահ Դավթյանցը²⁷ մեկնել է Թիֆլիս. իմ պահանջի ուղացած կատարումը նրան թաքնվելու ժամանակ է տվել: Չնայած դրան, հաջորդ պահանջն այն մասին, որ կուսակցության ղեկավարը՝ Քրիստափորը, Թիֆլիսում է և պետք է լինի Միքայելիանցը, կամ Մալումյանը և նույնիսկ Գենջյանը²⁸, չի կատարվել՝ ցուցումներ չտալու պատճառով: Խնդրում են տալ կարգադրություն՝ Թիֆլիսում իմ պահանջների հստակ և արագ կատարման մասին: Հայերը ծայրաստիճան զգոն են, արագություն է պահանջվում: Իմ կողմից ձեռքակալվել է Ջալիևը²⁹: 25-ին ստացված N 688 զեկույցով պարզել վերոնշյալը: Մանրամասնությունները փոստով»:

Գեպարտամենտը, չունենալով տվյալներ գործի քննարկման համար, նույն ամսաթվով ուղարկված հեռագրով սահմանափակվել է գեներալ-մայոր Յանկովսկուն արված առաջարկով՝ ձեռքակալել Գեպարտամենտի N 7938-1722-ում հիշատակված «Քրիստափորին» և միջոցներ ձեռք առնել գնդապետ Ֆոն-Ֆրանկի կողմից նշված Դավթյանցի հետախուզման ու ձեռքակալման համար, իսկ Միքայելիանցի, Մալումյանի և Գենջյանցի մասին Գեպարտամենտում առկա

27 Գանձապահ Դավթյանցը Ներսես Դավթյանն է Քր.Միքայելյանի գործունեության նարոդնիկական շրջանից հայտնի «Հրաշալիս», որը Կ. Խատիսյանի ու նրա կողմնակիցների հեռանալուց հետո դարձավ ՅՅԳ Բաքվի կազմակերպության առանցքային դեմքերից մեկը:

28 Ենովք Գյոնջյանը Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցությանը ժամանակավորապես հարած գործիչներից մեկն էր:

29 Ջալիևը «Հայրենասերների Միության» անդամ Միքայել Ջալյանն է, որը Ներսես Դավթյանի նման անդամագրվեց ԳՅ Դաշնակցությանը:

տեղեկությունների ավելի ուշադիր քննության արդյունքում Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչության պետին հոկտեմբերի 24-ի հեռագրով հաղորդվել է, որ ամենայն հավանականությամբ «Քրիստափորը» Ագուլիս գյուղի բնակիչ Քրիստափոր Մկրտիչի Միքայելիանցն է: Գեներալ-մայոր Յանկովսկին հոկտեմբերի 25-ին հեռագրել է Գեպարտամենտին, որ Միքայելիանցը և Մալումյանը ձեռքակալված են և տեղափոխվում են Բաքու, որտեղ պետք է գտնվի նաև հետախուզվող Դավթյանցը: Այնուհետև ստացվել են նաև Բաքվի նահանգային ժանդարմական վարչության պետի անցած հոկտեմբերի 16, 18 և 25-ի N 637, 692 և 728 զեկույցագրերը, որոնք բացառություններ են պարունակում վերոնշյալ հեռագրի մասին և նկարագրում են Գեպարտամենտի սեպտեմբերի 29-ի N 7937-1722 կարգադրության հետ կապված նրա գործողությունները: Ըստ պատկանելության հաղորդելով վերը շարադրվածի մասին, Ոստիկանության Գեպարտամենտի 3-րդ գործավարությունը պատիվ ունի 4-րդ գործավարությանը փոխանցելու. 1) Բաքվի նահանգային ժանդարմական վարչության պետի վերոնշյալ 3 զեկույցագրերի պատճենները, 2) նրանց կցված Գեպարտամենտի Տնօրենի ս/թ նոյեմբերի 6-ի N 9309 նամակի տրամադրումը՝ հավելվածով հանդերձ, 3) «Քրիստափորի» մասին տեղեկություններով՝ Գեպարտամենտի հաղորդագրության տրամադրումը և 4) տեղեկագրեր Քրիստափոր Միքայելիանցի և Խաչատուր Մալումյանի մասին՝ վերջիններս հնարավորինս կարճ ժամանակվա ընթացքում վերադարձնելու խնդրանքով:

Այս ամենին 3-րդ գործավարությունը պատիվ ունի ավելացնելու, որ Իոսիֆ Կիրակոսովը անցած հոկտեմբերի 21-ին ձեռքակալվել է Թիֆլիսում և երկու ժանդարմական ենթասպաների պահակախմբի հսկողությամբ ուղարկվել է Բաքվի նահանգային ժանդարմական վարչության

պետի տրամադրության տակ:
Ստորագրեց Հատուկ հանձնա-
րարությունների պետական պաշտոնյա
Ռատան
Ճիշտ է՝ /Ստորագրություն/

մտ. 20123
(Թերթ 13)

Պարճեն
Գաղպունի

Ներքին գործերի մինիստրություն
Ոստիկանության Դեպարտամենտ
Ըստ « 4-րդ » գործավարության
29 նոյեմբերի 1895 թ.
N 2778

Նոյեմբերի 9-ի N234 գրության հե-
տևանքով Ոստիկանության Դեպար-
տամենտի 4-րդ գործավարությունը անհ-
րաժեշտության վերացման պատճառով
պատիվ ունի 3-րդ գործավարությանը
վերադարձնել Քրիստափոր Միքայլան-
ցի և Խաչատուր Մալումյանցի մասին
տեղեկագրերը:

Ստորագրեց՝ գործավար
/Ստորագրություն/

Ոստիկանության
Դեպարտամենտի 3-րդ վարչությանը

մտ. 3414
(Թերթ 14)

Ներքին գործերի մինիստրություն
Ոստիկանության Դեպարտամենտ
Ըստ «3-րդ» գործավարության
1 դեկտեմբերի 1898 թ.
N 1031 [անընթեռնելի է]

Թիֆլիսի Նահանգային ժանդարմա-
կան վարչության պետը ոստիկանության
գաղտնի հսկողության տակ գտնվող Եվ-
գենիա Բաբուշկինային արտասահման
հրավիրելու մասին ա/թ-ի նոյեմբերի 19-ի
N2502 հաղորդագրության մեջ հիշատա-
կում էր նաև նրա բնակընկերոջ, գաղտնի
վերահսկողության տակ գտնվող Քրիս-
տափոր Միքայլանցի արտասահման
մեկնելու վերաբերյալ, ընդ որում, վերջի-
նիս ա/թ-ի հոկտեմբերի 23-ին տրվել է
արտասահմանյան անձնագիր՝ Թիֆլի-
սի նահանգապետի գրասենյակից:

[անընթեռնելի] գործ N 594
Ոստիկանության
Դեպարտամենտի Հարուկ բաժնին
/Ստորագրություն/

Նահանգապետի ա/թ-ի հոկտեմբերի
23-ի N 757-ի մասին
(Թերթ 15)
[Որոշ բառեր անընթեռնելի են]

Ոստիկանությունը վերոհիշյալ
Բաբուշկինային մոտակա սահմանային
կետեր... [անընթեռնելի]

Ոստիկանության Դեպարտամենտի
3-րդ գործավարությունը Միքայլանցի
արտասահման գնալու մասին պատիվ ու-
նի հայտնելու Հատուկ բաժնին՝ տեղեկու-
թյունների և անհրաժեշտ կարգադրու-
թյունների համար:

Գործավար /Ստորագրություն/

ԳՄԻԴԲԻՄՆ

6002 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2009

ՎԷԼ համահայկական հանդես

ՄՏ. N 3414
(Թերք 16)

Տեղեկագրերը հանձնված են 2 դեկտեմբերի 1898 թ.
// _____ պրագմած են... 189 թ

Հասույք բաժինը խնդրում է նեղ այն գործերը, որոնցում հիշատակվում է հայ
Քրիստոսիոր Միխայելյանցը*:

/Միտրոսագրություն/

Ըստ 3-րդ գործավարության $\frac{1061 \text{ մ. } 2}{89} / 22771,$ $\frac{560 \text{ մ. } 2}{98} / 12310,$
 $\frac{510 \text{ մ. } 4}{92} / 17887,$ $\frac{510 \text{ մ. } 5}{92} / 18347, 18406$
_____ // _____ 4-րդ $\frac{305,}{95}, \frac{245,}{95}, \frac{305 \text{ մ. } 2 \text{ h. } 1,}{95}, \frac{112,}{96}, \frac{245 \text{ [անընթեռնելի]}}{95}$
 $\frac{190,}{97}, \frac{80}{98}$
_____ // _____ 5-րդ $\frac{3671}{97}$ */Միտրոսագրություն/* 5/XII
/Միտրոսագրություն/
_____ // _____ Հասույք բաժին

**Ըստ 3-րդ գործավարության
(Թերք 17)**

$\frac{22 \text{ [անընթեռնելի] } 239}{95} / 20186,$ $\frac{70}{95} / 898,$ $\frac{510 \text{ մ. } /}{92}, \frac{286,}{91}, 622,$
 $\frac{1388}{96} / 20324,$ $\frac{1494}{95} / \frac{131}{91} / 5586, 7783,$ $\frac{510}{92} / \frac{6568,}{93}, \frac{1061}{89 \text{ մ. } / \text{ h.}}, \frac{382}{90 \text{ մ. } / \text{ h.}}$
/Միտրոսագրություն/ 8/X
 $\frac{305,}{95}, \frac{245,}{95}, \frac{305 \text{ մ. } 2,}{95}, \frac{305,}{95}, \frac{112,}{96}, \frac{245 \text{ [անընթեռնելի]}}{95}, \frac{190,}{97}, \frac{80:}{98}$

* Ոստիկանության Դեպարտամենտի 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ գործավարություններում պահվող վավերագրերի ցուցակը կարող է հրաշալի նվեր դառնալ բոլոր նրանց համար, ովքեր Մոսկվայում գտնվող Ռուսաստանի Դաշնության պետական արխիվում նոր վավերագրեր կփնտրեն Քր. Միքայելյանի ու ԳՅԴ գործունեության մասին

*Չուբայրովիև³³
5 ղեկպնեմքերի*

N 4391

/Ստորագրություն/

**1901 թ., էջ 5184
24 նոյեմբերի 1901 թ.
(Թերթ 21)**

Գաղտնի գործակալների միջոցով ստացված նամակի պատճենը՝ «Քո Քրիստափոր» ստորագրությամբ, Մոսկվա, 17 նոյեմբերի 1901 թ., բժիշկ Լուիս-Մելիքովին՝ Փարիզ, Լյուտո փողոց, 18:

Թանկագին Վանյա: Այստեղ մնացի 8 օր: Առայժմ քիչ բան է հաջողվել: Միքայելի³⁴ հասցեով ուղարկել եմ 500 ռուբլի՝ այնտեղի պարտքերի վճարման համար: Այսօր այստեղից մեկնում եմ: Կանցնեմ Ռոստով՝ 2 օրով: Այստեղից ինչ-որ մեկը խոստացել է հետագա աջակցություն: Կան համակիրներ: Ողջ առողջ եմ:

Պ. Բաժնի վարիչի նշումը. «Խորհրդակցել»

*Նորին Գերագանցություն Ա. Վ.
Չուբայրովին
5 ղեկպնեմքերի*

N 4391

/Ստորագրություն/

**5183-5184 = էջ
1901 թ.
(Թերթ 22-25)**

*Մ. Ն (Մոսկվայի նահանգապետ)
N 439 Սերգեյ Վագ.
5 ղեկպնեմքերի*

Գաղտնի գործակալների միջոցով Ռուստիկանության Գեպարտամենտում ստացվել են «Քո Քրիստափորով» ստորագրությամբ երկու նամակների քաղվածքները, որոնց պատճենները կից ներկայացվում են: (Ստացված շրջաբերականով՝ սահմանային կետում խուզարկման):

Նախիջևանի գավառի, Երևանի նահանգի, Ագուլիս գյուղի բնակիչ Քրիստափոր Սկրտիչի Միքայելյանցի կողմից

³³ Սա Մոսկվայի ժանդարմների պարագլուխ Ս. Վ. Չուբատովն է՝ տխրահռչակ «գլուխալուծիչի» կնքահայրը:

³⁴ «Միքայելը», որի հասցեով Քր. Միքայելյանը արդեն հասցրել էր ուղարկել այդքան ղժվարությամբ հայթայթած 500 ռուբլին, Միքայել Վարանդյան-Յովհաննիսյանն է՝ Եվրոպայում հայկական հարցի օգտին քարոզչությամբ զբաղվող առանցքային դեմքը:

Մոսկվայից, անցած նոյեմբերի 17-ին, մեկը՝ Փարիզ, բժիշկ Իվան Չաբարի Լուիս-Մելիքովի անունով (Գրություն սահմանային կետերին 1900թ. փետրվարի 17-ին N 350-ով), իսկ մյուսը՝ Վ. Լուցկևիչին:

Լուցկևիչի անունով նամակի բովանդակությունից պարզվում է, որ Միքայելյանցը Մոսկվայում 8 օր բնակվել է Էյնարովների մոտ, հավանաբար, առանց գրանցման և անձնագրի, և այն հանգամանքը, որ մինչ այժմ սահմանային կետերից չի տեղեկացվել նրա՝ Ռուսաստան ժամանելու մասին, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Քրիստափոր Միքայելյանցը սահմանը գաղտնի է հատել:

Նկատի ունենալով, որ Միքայելյանցը 1890թ.-ից հայտնի է որպես նշանավոր հեղափոխական գործիչ, համաձայն [անընթեռնելի է.] միջոցներ ձեռք առնել՝ գաղտնի կերպով պարզաբանելու համար, թե Մոսկվայից կոնկրետ ու՞ր է մեկնել նշված Քրիստափոր Միքայելյանցը և հետևանքների մասին տեղեկացնել:

Ռադիկել

**175/ V
00 15/II
(Թերթ 26-28)**

*Ն.Գ.Ն
Մոսկվայի
հասարարական անվտանգության
և կարգի պաշտպանության
բաժնի պետ*

*Գաղտնի
Հարգարժան
Լեոնիդ
Ալեքսանդրովիչ*

1901 թ. դեկտեմբերի 5-ի N 4391-ի նամակի հետաքննության արդյունքում, Չերոկ Գերագանցությանը պատիվ ունեն հայտնելու, որ Քրիստափոր Սկրտիչի (Նիկիտին) Միքայելյանցի Մոսկվա ժամանման և այնտեղից մեկնելու փաստը հաստատելը հնարավոր չեղավ: Նամակագրությունում հիշատակված Էյնարովներ կոչվածները Ռուստիկանության Գեպարտամենտին հայտնի էյնարովներ ամուսիններն են - առաջին կարգի գյուղատնտես, Թիֆլիս քաղաքի ծնունդ Ստեփան Պետրով Էյնարով:

րովը, 34 տարեկան և Սուսաննա Յակովևա Էյնարովան, ծննդյան ազգանունով Եկողիսկայա, 25 տարեկան: Նրանք 1899թ.-ից ապրում են Մ. Տեպլայա նրբանցքում Կորոտովի 2-րդ տան, բնակարան N 8-ում, որտեղից էլ 1900 թ. մեկնել են արտասահման՝ ք. Փարիզ: Անցած տարի Էյնարովները գնացել են ք. Թիֆլիս և հետ են վերադարձել սեպտեմբերի 13-ին: Նրանց հետ բնակվում է փոխգնդապետ Ալեքսանդր Անդրեև Պուրգասովի աղջիկը, 37 տարեկան, որը տան տերերի բացակայության ժամանակ միշտ հետևում է բնակարանին: 1900 թ. աշնանը Էյնարովների բնակարանում բնակվում էին Ոստիկանության Դեպարտամենտին հայտնի ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու Վալերիան-Վալենտին Վիկտորով Լուսկևիչը, 34 տարեկան, նրա կինը՝ Ջոյա Պավլովան, 32 տարեկան և ազնվականի դուստր Եվա Թամագովա Լոռիս-Մելիքովան, 34 տարեկան:

Անցած տարի Լուսկևիչ ամուսինները բնակվում էին «Վերսալ»-ի համարներում՝ Բոլշայա Դմիտրովկայի վրա, պետական խորհրդականի աղջիկ Ֆաինա Սիխայլովա Լուսկևիչի հետ, 24 տարեկան, որտեղից դուրս են եկել: Ըստ նշումների՝ Վալերիան Լուսկևիչը ապրիլի 9-ին մեկնել է Թիֆլիս, Ջոյա Լուսկևիչը՝ մայիսի 9-ին արտասահման, իսկ Ֆաինան՝ դեկտեմբերի 17-ին նույնպես Թիֆլիս: Նշված վայրում ապրելու ժամանակ Լուսկևիչները մոտիկից ծանոթ էին նշված համարների տիրոջ՝ Երևանի բնակիչ [անընթեռնելի անուն] Գրիգորիի Ավետիսյանցի հետ, 39 տարեկան, նույն համարների կառավարիչ, Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի նախկին դասախոս Երվանդ Ֆադեև Տալիանոսովի (Տալիանոսյանցի)³⁵, 36 տարեկան, բնակվող նույն վայրում, Երևանի քաղքենի Հակոբ Քրիստափորի Թադևոսյանցի հետ, 26 տարեկան և նրա բնակընկերուհու, կոլեգիական ասեստրի աղջիկ Կլավդիա Ալեքսանդրի Ռու-

սկովայի, 17 տարեկան, Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի բնակիչ Ռուբեն Արշակի Հովհաննեսով Սարգիսովի, 37 տարեկան և Մոսկվայի համալսարանի ուսանողների բժշկ. 5-րդ հոսք՝ Պետրոս Ալեքսանդրի Զավրիևի և իրավ. 5-րդ հոսք՝ Իոսիֆ Նիկոլայի Ստեփանովի հետ:

Այս ամենին պարտավորվում եմ լրացնել, որ Սուսաննա Էյնարովան ս/թ փետրվարի 9-ին փողոցում կալանավորվել է այն մարդկանց թվում, որոնք խախտել են Մոսկվայի Գեներալ-նահանգապետի 1901 թ. մարտի 17-ի N 73-ի պարտադիր որոշումների 3-րդ կետը և այդ որոշումների 1902 թ. հունվարի 23-ի լրացման նույն կետը ու ներկայումս գտնվում է կալանքի տակ:

Ամենախոնարհ կերպով խնդրում եմ Ձեզ, Հարգելի Պարոն, ընդունեք իմ կատարյալ հարգանքի և անկեղծ միլրվածության հավաստիքը:

Ձեր խոնարհ ծառա
/Սպորազրույուն/

N 1835
14 փետրվարի 1902 թ.
Տեղեկանք
(Թերթ 29)

Քրիստափոր Սկրտիչև (Նիկիտին) Միքայելյանցը (Միքայիանցը) սպանվել է 1905 թ. մարտի 4-ին Սոֆիայի արվարձաններում, Կնյաժևո գյուղում, նոր հնարված ռումբերի փորձարկման ժամանակ (տես. մուտք N N 10467 և 11310 Հատուկ բաժնի 1905թ. N 8 գործի մեջ և N 10842-ում* գործում՝ մաս 1, 1905 թ.):

*Այս գործի մասին մանրամասն գեկուցումը (մտ. 10842). գեկուցման համարը 43, 24 մարտի, 1905 թ.:

ապրիլի 6

(Թերթ 30)
Սոֆիայից՝ Լերմոնտովի³⁶ կողմից,

35 Երվանդ Ֆադեև Տալիանոսովը - Երվանդ Թադևոսյանց (1864-1948), որը Հայ Յեղևփոխականների Դաշնակցությանը հարեց Կոստանդին Խատիսյանի հետ միասին, բայց հետագայում հետ կանգնեց գործից: Այդ շրջանում ապրում էր Մոսկվայում: 1917-ին Բաքվում հրատարակել է «Գործ» ամսագիրը, եղել է Բաքվի Հայոց հրատարակչական ընկերության նախագահը: 1923-1929 թթ. Երևանի Հանրային գրադարանի տնօրենն էր:

36 «Լերմոնտով» ծածկանունի տակ թաքցվող Ոստիկանության Դեպարտամենտի լրտուն թերևս բուլղար-մակեդոնական շարժման ակտիվ գործիչ է: Պատահական չեն շարժման արմատական թևը ներկայացնող Բորիս Սարաֆովի հասցեին նրա դիպուկ, բայց որոշ չափով ծաղրական բնորոշումները, քանզի գոյություն ուներ նաև նույն շարժման չափավոր թևը: Հատկանշականն այն է, որ անգամ ցարական Ոստիկանության Դեպարտամենտի ամենակարևոր Հատուկ բաժնին տեղեկություններ հանրորդը գործակալների ցանկում մենք չենք հանդիպում ոչ մի դաշնակցականի:

Ոստիկանության Դեպարտամենտի տնօրենի անունով 1905 թ. մարտի 11-ին N17826-ով ուղարկված ծածկագիր հեռագրի վերծանումը:

Սպանված հայերը – Դրոշակիստներ են: Մեկը Քրիստափոր Միքայելյանցն է, մյուսը բելգիացի Էդուարդ Ժորիս³⁷ կոչվողը, հավանաբար՝ անլեզու է: Մարտի 8-ին Սոֆիայի հայկական կոմիտեի նիստում որոշվել է երեք հազար ձեռնառումը տեղափոխել Բաթում և Էրզրում. այստեղի իշխանությունների վարքագիծը ավելի քան երկդիմի է:

Ռատան /Ստորագրություն/

(Թերթ 31)

Սոֆիայից Ոստիկանության Դեպարտամենտի տնօրենի անունով 1905 թ. մարտի 7-ին ուղարկված N 16977 ծածկագիր հեռագրի վերծանումը:

Նշված numero quarante un³⁸ մատնանշումով ռումբերը ձուլված են եղել Կոստի [շարունակությունն անընթեռնելի է]: Ուր հատ ուրբաթ օրը Սոֆիայից՝ Սարաֆովի³⁹ բնակարանից, տարվել են Կնյաժևո, որտեղ երեկ փորձարկումներ էին տեղի ունենում, որոնց հետևեց պայթյունը, սպանվել են ղեկավարող մակեդոնացին և ռուսը, որի անձը պարզվում է, situation tre's com- pliquee, car– Սարաֆովն այստեղ persona gratissima, հետաքննությունն իրականացնում է Սոֆիայի դատարանի դատախազը, որը մակեդոնացի է⁴⁰:

*Ռատան
Lermontoff*

**11264
9/ IV**

Գաղտնի

(Թերթ 32)

Թիֆլիսի պահևորդական բաժանմունքի ղեկավարի անունից «30» մարտի, 1905 թ. N 654 թ. Թիֆլիս

Կիրակի օրը, ս/թ մարտի 13-ին, Մուդնիի հայկական եկեղեցում, ժողովրդի հսկայական ներհոսքի պայմաններում անց է կացվել հոգեհանգիստ՝ արտասահմանում վերջերս մահացած, հայտնի հայ հեղափոխական գործիչ Քրիստափոր Միքայելյանցի համար: Հոգեհանգստի ժամանակ եկեղեցում ցրվում էին հայերեն և վրացերեն լեզուներով հրապարակված Միութենական հեղափոխական կուսակցության՝ «Դաշնակցության» Արևելյան Բյուրոյի բռուցիկները, սակայն ոստիկանապետին տրված իմ հաղորդման հիման վրա այնտեղ ուղարկված ոստիկանության ուժեղացված կարգախմբի դիտարկմամբ՝ փողոցում կարգ ու կանոնի ոչ մի խախտում չեղավ:

Շարադրվածի մասին պատիվ ունեն հաղորդելու Ձերդ Գերազանցությանը՝ ներկայացնելով բռուցիկի թարգմանությունը:

*Ռոմանիսարր
/Ստորագրություն/*

37 Վերջին անուն-ազգանունի տակ տվյալ պարագայում նկատի է առնվում Վռանշապուհ Քենտիրյանի անձը:

38 Այսինքն 41-րդ:

39 Սարաֆով Բորիս-բուլղար-մակեդոնական շարժման ճանաչված առաջնորդ, հայ ազատամարտի ու ՀՀ Դաշնակցության անկեղծ բարեկամ, որն այդ օրերին գտնվում էր բանտում, իսկ քիչ անց ինքն էլ արժանացավ Քր. Միքայելյանի ճակատագրին: 1907 թվականի դեկտեմբերի 1-ին և 8-ին ՀՀԴ Արևելյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Յառաջի» անվանափոխումներից «Վտակը» (Թիֆլիս) տպագրել է Բ. Սարաֆովի ու նրա հետ միասին գոհված Գարվանովի հուղարկավորության նկարագրությունը: Սոֆիայում տեղի ունեցած հրաժեշտի արարողությանը մասնակցում էին ՀՀԴ Արևմտյան Բյուրոն ներկայացնող Ռուբեն Ջարդարյանը և Անդրանիկ Օզանյանը: «Յուզիչ էր Անդրանիկի հրաժեշտը-գրում է «Վտակը»:- Լա ընկած Սարաֆովի դիակի վրա, սկզբում համբուրեց իր ընկերոջ ճակատը, ապա շրթունքները սեղմած նրա յավիտենապես սառած շրթունքներին, երկար, շատ երկար չէր կարողանում բաժանել վիճակակից ժողովրդի ազատագրութան հերոսի դիակից»:

40 Հեռագրի համարակալումը՝ 16997 ապացուցում է, որ իրականում սա է եղել առաջինը, քանզի նախորդ փաստաթղթի համարը 17826 է: Ակնհայտ է նաև, որ առաջին, այսինքն՝ 16997 հեռագիրն ուղարկված է ողբերգության անմիջական տպավորության տակ, ուստի հիմնված է գոհվածների անձի մասին նախնական ոչ ճիշտ լուրերի վրա: Սակայն, նրանում առկա են նաև ճշգրիտ տեղեկություններ Բ. Սարաֆովի մեծ հեղինակությունից օգտվելով՝ մակեդոնացի քննիչի միջոցով գործը փակելու մասին: Սա կրկին հաստատում է, որ ռուս մեծ բանաստեղծ Լերմոնտովի անվան տակ թաքնվող՝ հեռագրի հեղինակը բուլղար-մակեդոնական շարժման «ներքին խոհանոցին» տեղյակ անձ է:

Նորին Գերագանցություն՝ Ոսրիկահանության Գեայարդամենկոյի տնօրենին:

(Թերթ 33-34)

Թարգմանություն վրացերենից

Քրիստափոր Միքայելյան

Այսօր հայ հեղափոխական կուսակցություն «Դաշնակցությունը» պատմությանը հանձնեց իր հիմնադիրներից մեկի՝ Քրիստափոր Միքայելյանի անունը: Այդ մարդու ազնիվ սիրտը լցված էր իր բազմաչարչար հայ ժողովրդի հանդեպ անասհման սիրով, նրա ձայնը, վայելելով լիակատար վստահություն, յուրաքանչյուր մարդու սրտում երևան էր բերում մեկ սուրբ մտքով և մեկ ձգտումով առաջնորդվելու գաղափարը:

Քրիստափորն իր ողջ ուժը գոհաբերեց իր դժբախտ ժողովրդի ազատության համար պայքարի վեհ գործին: Նա առանց հանգստանալու գործեց այդ մեծ ասպարեզում՝ սուրբ հավատով նայելով ապագային:

Ո՛չ աղքատությունը, ո՛չ անողորմ հետապնդումները, ո՛չ բանտի պատերը չկարողացան նրա սրտում կտրել հույսը, ոչ երկրային ուժով Միքայելյանը տարավ բոլոր հնարավոր դժվարությունները: Նա իր օրինակով ոգեշնչում էր իր ընկերներին և նոր կազմավորված «Դաշնակցություն» կուսակցության յուրաքանչյուր անդամին, որոնց միջև ստեղծել էր ամուր կապ և բարձրացրել հեղափոխության սուրբ դրոշը: Քրիստափորը ջանասիրաբար հետևում էր իր կուսակցության հեղինակությանը, աշխատում էր վերջինիս սուրբ անունը պաշտպանել ամեն ինչից, և իրապես, մինչև նրա կյանքի վերջին վայրկյանը «Դաշնակցության» հիասքանչ դրոշը հպարտորեն ծածանվում էր այդ ազնիվ մարտիկի ձեռքում: Նրա անունը պատվավոր տեղ կգրավի այն անունների կողքին, ովքեր հիմնել

են և խոնարհվում են մեծ գործի առջև, ովքեր իրենց կյանքի ընթացքում, ինչպես սուրբ անշեջ կանթեղն է լուսավորում պատմության էջերը, լուսավորել են ստրկության մեջ գտնվող ժողովուրդների ազատության ճանապարհը, և մահից հետո էլ անմոռաց մնացել իրենց ժողովրդի սրտերում:

«Մեր Քրիստափորը», ինչպես անվանում էին նրան բոլորը, ծնվել է 1859 թ. Երևանի նահանգի Ագուլիս գյուղում: 70-ական թթ., լինելով Թիֆլիսի Ռուսոցական ինստիտուտի ուսանող, նա միացել է Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական շարժմանը: Հայկական դարոցների փակումը 1884 թ. նրա վրա թողեց ցնցող տպավորություն և միայն այդ ժամանակ նա ուղարկություն դարձրեց հայերի դրության վրա: Այդ նույն տարում Քրիստափորը մեկնեց Մոսկվա և դասախոսություններ լսեց Պետրովսկի Ակադեմիայում: Այնտեղ նա ուղարկի ուսումնասիրում էր քաղաքատնտեսությունը, երբ ինքը Մարքսը այդ նույն տարում մասնակցում էր հայ ուսանողների հավաքներին, որոնք հետաքրքրված էին ազգային հարցերով⁴¹: 1887 թ. վերադարձավ Կովկաս և միացավ մի փոքրիկ ազգային խմբակի, նրանում կարևոր տեղ զբաղեցրեց և դրա հետ միասին դարձավ «Դաշնակցություն» կուսակցության կազմակերպիչը:

1898 թ. աշնանը այդ կուսակցությունը նրան ուղարկեց արտասահման՝ որպես «Դրոշակ» պաշտոնաթերթի խմբագիր և Արևմտյան Բյուրոյի անդամ: Եվրոպայում նա քարոզչություն էր տանում ազգային հարցերի հետ կապված և ստեղծեց հայկական շարժում: Բացի դրանից, Միքայելյանը մասնակցեց արտասահմանում Հայ ուսանողական միության կազմակերպմանը:

Միքայելյանը ակտիվ մասնակցություն ուներ «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ կատարվող բոլոր փոփոխություններում և մյուսների համար անհնարինը, նրա համար դառնում էր

41 Ս. Ղևորզ եկեղեցում 1905թ. մարտի 13-ին վրացերենով տարածված այս թռուցիկում առկա են որոշ անճշտություններ. Քր. Միքայելյանը հարել է ոչ թե Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական, այլ սոցիալիստ-հեղափոխական, այսինքն՝ նարոդնիկա-եսեռական շարժմանը, հայ ուսանողների հետ հանդիպումներ է ունեցել ոչ թե Կ. Մարքսը, այլ Ֆ. Էնգելսը: Հնարավոր է, որ այս անճշտությունները փաստաթուղթը վրացերեն թարգմանած անձի անտեղյակության հետևանքն են: Տեքստում առկա են նաև վրացական լեզվամտածողությանը բնորոշ դարձվածքներ:

ԾՌԻՂԻՄՆ
ՀԱՎԵԼՎԱԾ

2009
հոկտեմբեր-դեկտեմբեր

3(28)
թիվ
համահայկական համերկ

հնարավոր: Քրիստափորն աշխատում էր առանց հանգստի, ամենուրեք, ուր նա հայտնվում էր, արթնանում էր ընդարմացած ուժը և վերակենդանանում էր հուսահատված սիրտը: Միքայելյանը միավորում էր բոլորին և զարմանալի հմտությամբ տիրոջը դարձնում էր հասարակական գործի ծառա: Քրիստափորը յուրաքանչյուր հավաքի ժամանակ խոնարհման առարկա էր դառնում, այդուհանդերձ, հասարակության այդպիսի մեծարանքները չկարողացան փոխել նրա պարզ և խաղաղ բնավորությունը:

Նրա տունը միշտ բաց էր և մշտապես այցելու ժողովրդով լցված, որը գնում էր այնտեղ այնպես, ինչպես եկեղեցի են գնում աղոթքի: Այո, ինչպես և եկեղեցում, այնտեղ փայլում էր հեղափոխության մշտավառ կանթեղը, քանզի այնտեղ ապրում էր ազատության անհողողող նվիրյալը, որը խնկարկում էր ազատության սուրբ գաղափարին և այսօր սև հողին է հանձնված նրա աճյունը:

Հայ հեղափոխական կուսակցություն «Դաշնակցությունը» այսօր իր արյունով ներկված դրոշը խոնարհում է նրա թարմ գերեզմանի վրա՝ դրանով արտահայտելով իր սերն ու հարգանքը:

*Ֆեդերատիվ հեղափոխական
կուսակցություն «Դաշնակցության»
Արևելյան Բյուրո:
13 մարտի 1905 թ.*

*Երիզր է՝ Թիֆլիսի պահնորդական
բաժանմունքի կողմից*

Ռուբինյան /Սրորագրություն/

Վերջ